



Hamid Parsanija

S perzijskog preveo: Amar Imamović

Koncept pojma *razum* u Kur'anu i predajama u odnosu na taj pojam u islamskoj kulturi i historiji¹

UDK 28:1

Sažetak

U ovom radu predstavljamo historijski i kulturološki pristup pojmu *razum* u odnosu na njegova značenja u islamskom svijetu. Opisnom i analitičkom metodom pojasnit ćemo kako su Kur'an i vjerski tekstovi utjecali na uobličavanje značenjā pojma *razum* u islamskoj kulturi. U prvom dijelu predstavljamo značenja s kojima je ovaj pojam bio suočen tokom povijesti islama. Ta značenja podijelit ćemo prema različitim mjerilima. U drugom dijelu, imajući na umu historijsko-kulturološku podjelu pojma *razum* i njegova značenja, upoznat ćemo se s njihovim odnosom s drugim vjerskim tekstovima i predajama. Ovaj metoda pokazat će koje od značenja pojma *razum* nastaje pod kulturološkim utjecajem islamskih tekstova ili dobija priliku da se proširi te koje od tih značenja nastaje pod utjecajem vanjskih odnosno unutarnjih faktora i nailazi na otpor vjerskih tekstova.

Ključne riječi: *razum*, pojam *razum* u Kur'anu, pojam *razum* u historiji islama, pojam *razum* u islamskoj kulturi, ekskluzivistički/samoutemeljeni *razum*.

¹ Preuzeto iz naučnog časopisa *Ma'āredž*, 1394/2015, Vol. 1, br. 1, str. 83-112.

Uvod

U kulturi i historiji islama upotreba pojma *razum* je široka. U različitim granama nauke kovana su njegova zasebna terminološka značenja. O različitim upotrebama ovoga pojma može se raspravljati iz više aspekata, a neki od njih su:

1. spoznaja i percipiranje značenja pojma *razum*: homonimija (ista riječ s više značenja) ili sinonimija (više riječi istog značenja) kod njegove različite upotrebe;
2. etimologija pojma *razum* i promjene koje su ga pratile tokom historije;
3. epistemologija pojma *razum* u njegovim različitim značenjima: od ovog pristupa analizira se spoznajna vrijednost svakog od značenja razuma;
4. ontologija pojma *razum*: kod ovog pristupa razmatra se osnova postojanja svakog od navedenih značenja toga pojma i način njegova postojanja;
5. historijski i civilizacijski pogled na različite vidove razuma: kod ovog pristupa razmatraju se pitanja poput: u kojim historijskim periodima i kulturološkim segmentima se pojavilo svako od značenja pojma *razum*, koji faktori su pogodovali njihovoj pojavi, s kojim preprekama je bio suočen te koje posljedice je polučio i ostavio traga?

Ovaj rad posvećen je petom pitanju, to jest prisustvu pojmova *razum* i *racionalnost* u historiji, kulturi i civilizaciji islama.

Rad neće obrađivati sve aspekte ovog pitanja. Ustvari, on se bavi ulogom vjerskih tekstova, a to znači pitanjem koliko su Kur'an, Poslanikove predaje i predaje Ehli-bejta utjecali na širenje prisustva pojmova *razum* i *racionalnost* u islamskom svijetu te odnosom ovih tekstova s racionalnošću svijeta islama.

Da bi se ovo pitanje obradilo, neophodno je primijeniti kombinaciju opisno-analitičke i historijsko-sakupljajuće metode, jer svaka od tih metoda pojašnjava dio pitanja. Opisno-analitička metoda predstavlja kapacitete ili prepreke glede prisustva ili širine pojmova *razum* i *racionalnost* koje postoje u vjerskim tekstovima.

Historijsko-sakupljajuća metoda istražuje utjecaj spomenutih tekstova uzimajući u obzir

druge faktore, to jest ljudske, društvene, političke, ekonomske, civilizacijske i slično, te unutarnje i vanjske faktore. Također, otkriva nam do koje mjere su spomenuti tekstovi utjecali na različita značenja pojma *razum* razmatrajući interakciju ovih tekstova s drugim faktorima u postupku prisustva/nastanka pojma *kulturološki razum*.

Pojam *razum* u historiji rezultat je utjecaja različitih faktora. Dio tih faktora su prirodni i biološki. Drugi dio su metafizički, kao mogućnost da su neki faktori bili psihološki i ljudski, a neki drugi opet kulturološki i društveni. Kad je riječ o kulturološkim i društvenim faktorima, oni mogu biti kulturološki unutar jednog naroda ili kulturološki izvanjski, odnosno nadnacionalni.

U svakom slučaju, s obzirom na ulogu islama u formiranju islamske kulture i historije i s obzirom na mjesta vjerskih tekstova kao ishodišta tokom historije i kulture islama, bez imalo sumnje, ovi tekstovi imaju znatan udio u kakvoći prisustva pojmova *razum* i *racionalnost* u islamskom svijetu.

Islamski tekstovi, sukladno svojoj važnosti kao izvoru u islamskom svijetu, ostavili su i još ostavljaju traga na odnos prema kulturnim riznicama, historijskim, političkim, društvenim i ekonomskim faktorima svoga okruženja te na interakciju s kulturama izvan islamskog svijeta.

U ovom radu korištena je isključivo opisno-analitička metoda. Upravo stoga on se ne bavi historijskim procesom promjena značenja pojma *razum* u islamskom svijetu niti historijskim utjecajima islamskih tekstova na ovaj proces. Rad zapravo nudi spoznaju o odnosu tekstova i ovih promjena te pojašnjava mogućnosti koje postoje u ovim tekstovima za kulturološki utjecaj na osnove pojma *razum*.

Ovaj rad čine dva dijela. U prvom dijelu pojašnjavaju se različita značenja pojma *razum* s kojima je bio suočen islamski svijet: značenja koja su bila ili prisutna u islamskom društvu ili je islamska kultura bila u interakciji s njima. U drugom dijelu ustvrđuje se odnos islamskih tekstova s ovim značenjima. Ova metoda će pokazati koje od spomenutih značenja se moglo formirati pod utjecajem islamskih tekstova ili je dobilo priliku da se proširi, te koje se od njih pojavilo pod utjecajem drugih izvanjskih ili unutarnjih faktora i nailazilo na otpor islamskih tekstova.



Podjela, koncepti i značenja pojma *razum*

1. Ontološka podjela

U islamskoj kulturi pojam *razum* ima brojna i različita značenja. Sva ta značenja mogu se podijeliti prema različitim gledištima.

Prva podjela je ontološke prirode. Jednom gledano, pojam *razum* je u značenju jedne od moći duše, a drugi put u značenju neovisne supstance i egzistencije. Prvo značenje pojma *razum* jest da je to jedna od moći duše, odnosno njezina perceptivna moć ili pak čovjekova praktična moć.

Ako je razum perceptivna moć duše, tad se naziva spekulativnim razumom. Ako je razum praktična čovjekova moć, tad se naziva praktičnim razumom. Ako je on zbilja neovisne supstance, tad se naziva netjelesnim (lišenim svakog vida materije) supstancionalnim razumom. Neki ova tri značenja smatraju homonimijom, drugi im pak nastoje naći zajedničko značenje.²

2. Egzistencijalne razine razuma

Razum, gledano prema egzistencijalnoj kakvoći i razini, dijeli se na: razum čistog potencijala, (*intellectus in potentia* / عقل بالقوة), prirodni razum (*intellectus in habitu* / عقل بالملكة), aktuelizirani razum (*intellectus in actu* / عقل بالفعل), stečeni razum (*intellectus adeptus sive adquisitus* / عقل بالمستفاد), djelatni razum (*عقل فعال*), vertikalni (*عقول طولی*) i horizontalni razum (*عقول عرضی*).

Razum čistog potencijala jest moć saznavanja. To je upravo ono što postoji kod ljudskog roda, a ne postoji kod životinja. Prirodni razum je percepcija prvih nužnih očiglednih sudova i tome slično. Kod prirodnog razuma ostvaruju se prvi stepeni racionalne percepcije. Aktuelizirani razum predstavlja percepciju zbilja do kojih se dolazi putem deduktivne metode i promišljanjem. Na ovoj razini perceptivni razum ima veći aktualitet od onoga na prethodnoj razini. Stečeni razum je razina intuitivnog razuma (*عقل شهودی*) i nema potrebu za deduktivnom metodom koja se odvija na pojmovnoj

razini. Perceptivna moć čovjeka na ovoj razini ostvaruje egzistencionalnu povezanost sa supstancionalnim razumima.³

Iako se njihove egzistencijalne razine razlikuju, sve one su opet razine čovjekove duše i pojavljivanje svake od njih uporedno je s promjenama čovjekove duše. Razum ima i drugu razinu koja je viša od ovih razina i, na osnovu savršenstva koje ima, razum ih stječe putem usavršavajućih kretanja. Štaviše, omogućava savršenstva duše da bi se oslobodila svojih nedostataka. Ovu egzistencijalnu razinu duše, čiji je zadatak upravljanje dušama i bićima prirode, peripatetičari nazivaju djelatnim razumom. Iluminacionisti smatraju da na ovoj razini postoje brojni razumi koji se nalaze jedni pored drugih i nazivaju ih horizontalnim razumima, a najsuperiorniji od svih razuma nazivaju Prvim razumom.

3. Vrste perceptivnog razuma prema predmetu percepcije

Razum koji predstavlja perceptivnu moć čovjeka sukladno predmetu svoje percepcije dijeli se na nekoliko vrsta. Prva podjela je na praktični i spekulativni razum. Ovdje spekulativni razum ima drukčije značenje od spekulativnog razuma u prethodno navedenom značenju te predstavlja dio perceptivne moći koji posmatra egzistencije i postoji bez obzira ljudsko djelovanje. Praktični razum predstavlja dio perceptivne moći i posmatra egzistencije koje se javljaju posredstvom ljudske volje, a to znači posredstvom praktičnog razuma u prvom značenju.

Praktični i spekulativni razum u posljednjem značenju, s obzirom na predmete zanimanja, imaju i drugu podjelu, kakva je podjela na metafizički razum, matematički razum, prirodni ili etički te politički razum. Ovo je skupina pojmova koja se odnosi na predmete kojima se bavi spekulativni razum.

Metafizički razum raspravlja o propisima egzistencije iz aspekta onoga što egzistencija jest. Matematički razum raspravlja o količini i kakvoći. Prirodni razum razmatra vremenita bića prirode. Etički i politički razum posvećeni su području istraživanja navedenim u tim nazivima.

² Mulla Sadra Širazi, *El-Hikmetul-mute'aliye*, Dāru ihjāi eturās el-'arabi, Bejrut, 1981, sv. 3, str. 368.

³ Ebu Nasr Farabi, *Ārāe able medīne-je fāzele*, Maktabe El-Hilāl, Bejrut, 1955, str. 116.

4. Podjela čovjekovog razuma prema metodi spoznaje

Razum koji predstavlja perceptivnu moć, to jest spekulativni razum, s obzirom na spoznajnu metodu kojom se koristi, ima više podjela, kakve su: podjela na intuitivni razum (عقل شهودی) ili pojmovni i stečeni razum (عقل حصولی), te podjela pojmovnog i stečenog razuma na bestjelesni (عقل نیم تجریدی) i djelomično tjelesni (عقل تجریدی) te eksperimentalni razum (عقل تجربی). Podjela razuma na deduktivni (argument), dijalektički, retorički i sofistički razum, također, može biti podjela prema spoznajnoj metodi, jer prepoznaje različite metode u spomenutim područjima i ako smatra dozvoljenim neke od tih tehnika koristi se metodom koja odgovara toj tehnici.

5. Podjela razuma prema upotrebi

S obzirom na upotrebu, razum se dijeli na: instrumentalni, komunikacijski i kritički razum. Instrumentalni razum aktivira se za ovladavanje prirodom i okorištavanjem predmetima svog istraživanja. Komunikacijski razum koristi se s ciljem razumijevanja značenja, vrijednosti i aktivnosti koje čovjek uobličava. Kritički razum je kritički usmjeren prema vrijednostima, ponašanjima i značenjima iz područja čovjekova života.

Moguće je da se ova značenja razuma podudaraju s prethodnim podjelama. Naprimjer, instrumentalnim razumom više dominira forma prirode i eksperimenta, dok kritički razum ima formu bestjelesnosti i bliži je praktičnom razumu.

Podjela na deduktivni, dijalektički, retorički i sofistički razum jest podjela prema metodi, jer svaki od njih slijedi specifičnu metodu, ali su oni više instrumentalni nego metodološki. To znači da uobličavanje svakog od njih duguje njihovoj upotrebi i u njihovim definicijama većinom se poziva na njihovu upotrebu. Argument je metoda koja se koristi radi spoznaje zbilje. Dijalektika je metoda koja se koristi kod ovladavanja suprotnom stranom u raspravi. Retorika je metoda koja se koristi da bi se zadovoljila druga strana, a poezija radi poticanja emocija i motiviranja. Sofizam je metoda koja se koristi da bi se dovelo do pogrešnog zaključka ili radi uočavanja mjesta gdje se čini greška odnosno da bi se

postiglo njezino izbjegavanje. Ibn Sina smatra da je za tragaoca za istinom nužno poznavanje metode argumenta i metode sofizma.

6. Podjela razuma prema egzistencijalnom ishodištu i uzrocima

S obzirom na ishodište, razum se dijeli na sekularni, sveti i ekskluzivistički razum. Sekularni razum predstavlja razum čija je pretpostavka da je njegovo ishodište ovaj svijet i čija sva zbilja dolazi od historije i kulture. Razum u ovom značenju rezultat je čovjekova ovosvjetskog života. Ako bi spoznaju razuma vidjeli rezultatom ljudskih relacija i uobičajenih ljudskih radnji, u tom slučaju komunikacijski i kolektivni razum će se prožimati i podudarati sa sekularnim razumom. Pragmatični pristup razumu pridodaje ovosvjetski, čisto uobičajeni praktični i sekularni identitet. U suprotnom stajalištu razum ima nebeski, božanski, sveti i metafizički identitet. Kod ovog stajališta, iako je razum prisutan u historiji i kulturi i s historijom ostvaruje interakciju, njegovo je prisustvo posredstvom epifanije, njegova zbilja se ne svodi na ovu nisku razinu i za njega se pretpostavlja postojan, nematerijalan i nebeski položaj.

U Hegelovoj misli, iako razum nije čisto kolektivna i komunikacijska pojava, on ima samoutemeljen identitet na način da svim bićima u procesu svoje promjene daruje red, uzrok pojave svih stvari i sebi je krajnji razlog.⁴ Pojam *samoutemeljen* može se uzeti u ovom značenju s obzirom na njegovo egzistencionalno ishodište. Ovaj pojam se koristi i uzimajući u obzir epistemološku dimenziju razuma, o čemu će biti riječi u nastavku.

7. Podjela pojma razum prema području djelovanja

S obzirom na područje djelovanja, pojam *razum* u kulturnom i društvenom životu čovjeka dijeli se na: zapadnjački, istočnjački, arapski, kolektivni i grčki razum.

U nekim terminološkim značenjima kolektivni razum predstavlja dio racionalne spoznaje koja je prisutna u društvu. Ovo područje podudara se

⁴ G. W. F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, translated by A. V. Miller, Oxford University Press, 1977.



s načelima općeprihvaćene kolektivne logike. U nekim drugim terminološkim značenjima kolektivni razum predstavlja svaki vid zajedničke, odnosno kolektivne spoznaje na razini društva. Arapski razum je onaj koji je prihvaćen u arapskom društvu. Grčki razum je dio racionalne spoznaje koja ima udjela u grčkoj kulturi.

Ova podjela također ima podudarnosti s prethodnim podjelama pojma *razum*, jer u nekim kulturama neka od značenja imaju izraženiju i širu upotrebu. Max Weber instrumentalni razum vidi kao jednu od specifičnosti modernog razuma.

Pojam *razum* iz jednog drugog aspekta dijeli se prema skupinama i tokovima koji koriste ovaj pojam, pa tako imamo filozofski, teološki, fikhski i irfanski razum. I kod ove podjele postoji određena podudarnost s prethodnim podjelama. Razum kojem pribjegavaju filozofi pretežno je deduktivni razum, dok je razum u službi teološke nauke pretežno dijalektički. Razum koji primjenjuju arifi nije sekularni ili ekskluzivistički razum, već je sveti i božanski.

8. Podjela pojma *razum* prema epistemološkom vrednovanju

Razum, koji je perceptivna moć čovjeka, u pogledu epistemološkog vrednovanja dijeli se na: prosvjetljujući razum, subjektivni i ekskluzivistički razum, historiografski razum ili razum od zaključivanja, ešarijski razum, mutezilijski razum i razum na razini sumnje (perz. عقل ظنی).

Moderni prosvjetljujući razum je razum koji doseg racionalne spoznaje vodi do obala egzistencije držeći da se mogu spoznati svi njezini aspekti i dimenzije. Dekartov i Hegelov razum ima ovakvu karakteristiku. Eksperimentalni razum je neko vrijeme sebe objašnjavao ovom tvrdnjom. Neki smatraju da takvo svojstvo opisuje mutezilijski razum i filozofski razum Ibn Rušda,⁵ s tim da ovu tvrdnju treba provjeriti.

Ekskluzivistički/samoutemeljeni razum je izraz koji se koristi i za prosvjetljujući razum iz razloga što je samozadovoljan jer sebe vidi kao krajnju instancu naučne spoznaje i ne prihvata viši oblik spoznaje od toga; ili pak iz razloga što zanemarujući druge spoznajne razine sebe vidi

kao potpuno ishodište i mjeru spoznaje. Ako se izraz *samoutemeljeni razum* koristi u ovom značenju, tad se on odnosi na epistemološku dimenziju razuma. Oni koji ne prihvataju prosvjetljujući razum i modernu i racionalnu spoznaju ne ograničavaju na racionalnu pojmovnu spoznaju, imaju različita stajališta u vezi s kakvoćom odnosa ili međusobnog djelovanja racionalne spoznaje s drugim razinama spoznaje.

Hodbonjad (samoutemeljen) je perzijska riječ koja se u savremeno doba koristi u više značenja, do te mjere da su je neki koristili u vjerskom kontekstu.⁶ Ovu riječ je prvi u upotrebu uveo Sejjid Ahmed Fardid kao prijevod riječi *subjektivno*. Ako bi pojam *samoutemeljeni razum* odgovarao pojmu *subjektivno*, tad bi imao epistemološku dimenziju. Subjektivni je onaj razum koji se prema kantovskom i neokantovskom tumačenju odnosi na ljudski subjekt. Prema ovom značenju on nije svjetlost koja bi povela čovjeka ka zbilji iznad njega ili ukazala na nju. Zapravo, to je zbir prošlih događaja kod subjektivista, a to znači da je čovjek taj koji sebe nameće u spoznaji zbilja ili se nameće čovjekovom i historijskom proizvodu koji umjesto da se bavi spoznajom zbilje, bavi se njegovim stvaranjem. Istina i zbilja na ovim temeljima jesu relativni i historijski pojmovi koji se formiraju u okrilju čovjekova života.

Ešarijski razum je onaj koji djeluje unutar crvenih crta i jasnih šerijatskih propisa. Razum u procesu zaključivanja je učinkovit. Neki smatraju da je jedino ovaj razum učinkovit u spoznaji zbilja, a da su drugi razumi nevjerodostojni, a to znači da oni ne prihvataju neovisne racionalne sudove. Razum na razini sumnje je onaj razum čiji spoznajni rezultati nisu konačni i izvjesni.

Upotreba pojma *razum* i njihova značenja u islamskim tekstovima

U prvom dijelu upoznali smo se s različitim značenjima pojma *razum*. Neka od tih značenja bila su prisutna i prije pojave islama u ljudskim zajednicama. Neka od njih su posebna značenja s kojima su prije islama bile upoznate neke specifične skupine na Arabijskom poluotoku

⁵ El-Džebāberī Muhammed ‘Ābed, *Takvinul-‘aql el-‘arabi*, Merkez derāsāt el-wahde el-‘arabi, Bejrut, 1994, str. 319.

⁶ Muhammed Reza Hakīmi, *Aql-e kbodbonjād-e dīni*, Bāztab-andīše, 1380, str. 21.



ili drugim pokrajinama i postepeno su ušla u islamski svijet. Jedan dio tih pojmova pojavio se unutar islamskog društva u različitim naučnim granama. Drugi dio toga su pojmovi koji su se formirali u modernom svijetu i sada su u korelaciji s islamskim svijetom.

Nakon što smo se upoznali s različitim značenjima spomenutog pojma, u nastavku, oslanjajući se na vjerske tekstove, vidjet ćemo kako su se kur'anski ajeti i predaje suočili sa svakim od tih značenja. To jest, je li stav vjerskih tekstova pozitivan ili negativan u odnosu na sva ta značenja, odnosno na neka od njih.

Metoda pristupa tekstovima nije ograničena samo na puklo saznavanje ovih pojmova i njihovih značenja jer:

1. iako su neki od spomenutih pojmova postojali u vremenu nastanka vjerskih tekstova, ovi tehnički termini nisu se u svim slučajevima javljali izravno u svojim pojmovima. Zapravo, u nekim slučajevima korišteni su njihovi sinonimi ili su ta značenja i sadržaji iskazivani kroz alegoriju i metaforu;
2. brojni ovi termini pojavili su se u narednim periodima, ali njima se nije posvećivala pažnja na početku islama ili, u najmanju ruku, za njih nije skovan specifičan termin od izraza *razum* i *racionalnost*. Stav islamskih tekstova o ovim pojmovima, bez imalo sumnje, nakon uvida u te izraze u islamskim tekstovima nije jasan. Zapravo, stav tih tekstova o postojećim značenjima spomenutih pojmova i o njihovom sadržaju u islamskim tekstovima može se shvatiti izravno ili neizravno.

Prvo: razum kao ljudska moć, egzistencijalna i neovisna supstanca

a. *Razum* u značenju ljudske perceptivne moći jest najopćenitije i najviše korišten pojam u ljudskoj zajednici. Riječ *razum* i njezine izvedenice, bilo da su imeničke ili glagolske, u značenju perceptivne moći nalazimo u brojnim kur'anskim ajetima pa tako i u islamskim tekstovima, s tim da se u islamskim tekstovima javljaju i njezini sinonimi kakvi su: ذوى النهى , اوالولباب , ذو حجر .

Riječ *razum* i njezine izvedenice u Kur'anu spominju se u trideset sura, na četrdeset i devet

mjesta. Njezina upotreba u Kur'anu je većinom u ovom značenju. Dakle, razum u značenju moći posredstvom koje se stječe spoznaja. Stav Kur'ana o razumu u ovom značenju je pozitivan i afirmirajući i podrazumijeva čovjekovu obavezu da se koristi tom moći. U nekim ajetima korištenje ove moći smatra se jednim od čovjekovih životnih ciljeva:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ ثُمَّ لِيَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلٍ وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

On vas stvara od zemlje, zatim od kapi sjemena, zatim od ugruška, zatim čini da se kao dojenčad rađate, i da do muževnog doba stignete, i da starci postanete – a neki od vas umiru prije – i da do Sudnjeg časa poživate kako biste mogli shvatiti.⁷

Riječi *razum* (رَبِّ) i *pamet* (نُهَى) također imaju značenje moći koja percipira istine i zbilje. Ove dvije riječi se u Kur'anu javljaju na šesnaest mjesta.

Postoje brojni drugi izrazi i značenja koja, iako ne podrazumijevaju perceptivnu moć, podrazumijevaju prisustvo takve moći u čovjeku – kakav je, naprimjer, izraz *misao* (فكر) – ili se na brojnim mjestima upotrebljavaju tako da je od njih neodvojiv čin *promišljanja* (تَعَقَّل). Primjer toga je izraz *znanje* (علم) koji se u Kur'anu javlja u osamdeset i pet sura i upotrijebljen je više od osam stotina i pedeset puta. Upotreba takvih pojmova mnogostruko je veća u predajama nego u Kur'anu.

b. *Razum* u značenju praktične moći koja sprečava, odnosno moći koja čovjeka sprečava od njegovih želja i žudnji duše ili tim željama nameće opća pravila.

Iako je upotreba riječi *razum* u nekim kur'anskim ajetima takva da ne podrazumijeva praktičnu, već samo spekulativnu i perceptivnu moć, u nekim slučajevima, poput primjera pojedinaca čiji su postupci i ponašanja neprimjereni, za

⁷ *El-Mu'min*, 67.

⁸ Riječ *lubb* ima sljedeća značenja: srce, duh, razum, razbor, jezgro, srž, srčika, bit, suština. (Op. prev.)

⁹ Riječ *nuba* ima sljedeća značenja: razum, razboritost, pamet. (Op. prev.)



njih se kaže da ne koriste tu sposobnost. U ovim slučajevima značenje pojma *razum* je uopćenije u odnosu na značenje izraza *perceptivna* i *praktična moć*.

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ
الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Zar da od drugih tražite da dobra djela čine, a da pri tome sebe zaboravljate, vi koji Knjigu učite? Zar se opametiti nećete (Zašto ne razmislite?)¹⁰

U nekim predajama pojam *razum* također je korišten u značenju praktične moći ili u značenju koje obuhvata i praktičnu i spekulativnu moć. Naprimjer:

العقل ما يعبد بالرحمان واكتسب به الجنان

“Razum je ono posredstvom čega se robuje Milostivom i posredstvom koga se stječu dženneti.”¹¹

U ovom slučaju, u najmanju ruku *razum* je upotrijebljen u značenju općenitijem od onoga što bi se moglo nazvati praktičnom moći. U Časnom Kur’anu riječ *sefihe* (سَفِيهَة), koja znači *biti glupav* i *nerazuman*¹², može stajati naspram značenja pojma *praktični razum*.

وَمَنْ يَرْعَبْ عَنْ مَلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ

*Vjeru Ibrahimovu izbjegava samo onaj koji manjka razumom i glupav je.*¹³

Iako pojmovi *razum* i *glupavost* u spomenutom slučaju terminološki ne označavaju praktični razum, oni ukazuju na njegov sadržaj i objelodanjuju stav Kur’ana o ovom značenju.

Postoje brojni drugi kur’anski ajeti i predaje koje izravno ili neizravno govore o moći koja čovjeka odvraća od strasti i potiče ga na postupke koje on percipira svojom racionalnom moći.

Bogobojaznost (تقوى) i *duša koja sebe koristi* (نفس لوامه) pojmovi su koji su neodvojivi od ovog značenja i vjerski tekstovi ovoj moći daju životnu važnost, ne uzimajući u obzir da li se riječ *razum* koristi u vezi s tim.

c. Razum kao neovisna egzistencija, a ne u značenju jedne od ljudskih moći, također je tehnički termin kojim se islamski tekstovi bave. Razum u ovom značenju je neovisna egzistencija

koja ne predstavlja svojstvo druge stvari, nema materijalnih karakteristike i lišena je vremena, mjesta i promjena. Razum u ovom značenju ima metafizički identitet i nalazi se u uzročnom nizu prirodnih bića. Razum u ovom značenju se ne navodi u Kur’anu. Međutim, neku kur’anski ajeti govore o bićima s ovim karakteristikama.

وَإِنْ مِّنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ

*Nema stvari nijedne a da joj kod Nas nisu riznice! A iz njih Mi spuštamo samo u mjeri koja je utvrđena.*¹⁴

Riječ *razum* u prethodnom značenju koristi se u predajama. Naprimjer:

اول ما خلق الله العقل

“Prvo stvorenje koje je Allah stvorio je razum.”

U ovoj poslaničkoj predaji razum je pripisan biću i nužno nije svojstvo druge stvari. Zapravo, s obzirom na to da je prvo stvorenje, on i ne može biti svojstvo nečemu drugom jer toga drugog nema da bi se razum oslonio na njega u postojanju.

U drugoj predaji se kaže:

لما خلق الله العقل استنطقه، ثم قال له: أقبل، فأقبل، ثم قال له: أدبر، فأدبر، ثم قال: و عزني و جلالى ما خلقت خلقا هو أحب إلي منك، ولا أكملتك إلا في من أحب

“Kada je Allah stvorio razum učinio je da progovori pa ga poče ispitivati te mu reče: ‘Dođi!’, i on dođe. ‘Pođi!’, i on pođe. ‘Tako mi časti i veličine Moje, nisam stvorio stvorenje Meni dražeg od tebe. Neću ga upotpuniti osim kod onoga koga volim.’”¹⁵

Ova predaja osim toga što govori o razumu kao stvorenju zasebne egzistencije kojem se Uzvišeni Bog obraća kao Njemu najdražem

¹⁰ *El-Bekare*, 44.

¹¹ Muhammed ibn Jakub, Kulejni, *Usūli Kāfi*, Dārul-hadis, Qom, 1429, sv. 1, str. 23.

¹² Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, El-Kalem, Sarajevo, 2004, str. 655

¹³ *El-Bekare*, 130.

¹⁴ *El-Hidžr*, 21.

¹⁵ Muhammed ibn Jakub, Kulejni, *Usūli Kāfi*, Dārul-hadis, Qom, 1429, sv. 1, str. 23.

biću, također ukazuje i na odnos ovog značenja razuma sa značenjem razuma kao ljudske moći. Ova predaja pokazuje da Uzvišeni Bog upravo razum u ovom značenju daruje čovjeku, a kod nekih ga i upotpunjuje.

U drugoj predaji postoji šire pojašnjenje razuma u ovom značenju i njegove povezanosti s drugim stvorenjima. Hazreti Ali ibn Ebu Talib, mir s njim, prenosi od Božijeg Poslanika, s.a.v.a., da je rekao:

أن نبى (ص) سئل مما خلق الله جل جلاله العقل قال خلقه ملك له رؤوس بعدد الخلايق من خلق ومن يخلق إلى يوم القيامة وكل رأس وجه وكل آدمى رأس من رؤوس العقل واسم ذلك الإنسان على وجه ذلك الرأس مكتوب وعلى كل وجه ستر ملقى لا يكشف ذلك الستر من ذلك الوجه حتى يولد هذا المولود ويبلغ حد الرجال أو حد النساء فإذا بلغ كشف ذلك الستر فيقع في قلب هذا الإنسان نور فيفهم الفريضة والسنة والمجيد والردى ألا و مثل العقل في القلب كمثل السراج في وسط البيت

Vjerovjesnik, s.a.v.a., je bio upitan od čega je Uzvišeni Bog stvorio razum, na šta je rekao: "Allah je stvorio meleka koji ima glava u broju glava ljudi koji su došli na ovaj i svijet i koji će dolaziti na ovaj svijet do Sudnjeg dana. Svaka od tih glava ima lice i svaka od njih pripada jednom od ljudi. Ime svakog čovjeka ispisano je na glavi koja mu pripada. Svako lice je prekriveno sve dok se ne rodi onaj kome pripada. Ako je od muškog roda, u broju muškaraca. Ako je ženskog roda, u broju žena. Kad dostigne punoljetnost, taj zastor se uklanja i u srcu tog čovjeka javlja se svjetlost posredstvom koje razumijeva obavezna i pohvalna, te ružna i loša djela. Znaj da je primjer razuma u srcu poput primjera svjetiljke u sredini kuće."¹⁶

U ovoj predaji razum je stvorenje poput meleka i svako stvorenje od kojih i čovjek ima svoju pokrivenu glavu. Jedino se punoljetnom čovjeku uklanja taj zastor s razuma. Sadržaj ove

predaje ima sličnosti s ajetom koji govori o Božijim riznicama i spuštanju stvari.

Drugo: egzistencijalne razine razuma

S obzirom na egzistencijalne razine, *razum* se dijeli na nekoliko vrsta. U tom smislu mogu se pratiti stajališta vjerskih tekstova o pojmovlju egzistencijalnih razina perceptivne moći. Iako doslovnih izraza te vrste u vjerskim tekstovima nema, pojedini njihovi dijelovi nose značenja koja se odnose na te izraze. Pritom, može se uočiti afirmirajući ili negativan pristup vjerskih tekstova tome, naslonjen na stavove kur'anskih ajeta i predaja s takvim značenjima.

Neki od kur'anskih ajeta odnose se na potencijalni razum, kakav je ajet:

وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِّن بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

*Allah vas iz truba majki vaših izvodi, vi ništa ne znate, i daje vam sluh i vid i razum da biste bili zahvalni.*¹⁷

Ovaj ajet pokazatelj je da Kur'an čovjeka u trenutku rađanja vidi lišenim stečenog, prirođenog i aktualiziranog razuma. Zapravo, Kur'an čovjeka vidi poput tabula rase, bez bilo kakvih pojmova i slika, dok su oči, uši i srce sredstva pomoću kojih on postepeno razvija stepene spoznaje. Dakle, Kur'an prihvata da čovjekov razum nakon njegova rođenja posjeduje razvojni potencijal i upravo on novorođenčce čini različitim od životinjskog poroda.

Neki drugi ajeti govore o kur'anskom stajalištu o prirođenom razumu.

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا

*Tako mi duše i Onoga koji je potpunom stvorio pa je nadahnuo da znade šta joj je zlo, a šta dobro.*¹⁸

Nakon što ju je stvorio ukrašenom i potpunom, Uzvišeni Bog dušu je nadahnuo znanjem o dobru i zlu. To znači da je Uzvišeni nadahnuo čovjeka prvim spoznajama. Ova vrsta prvih spoznaja mogu biti primjeri percepcija koje su u vezi s prirođenim razumom.

Brojni kur'anski ajeti aludiraju na *racionalnost* kad govore o znanjima koja se stječu promišljanjem. Kur'anski ajeti koji govore o promišljanju i

¹⁶ Muhammed ibn Ali, Ibn Bābuje, *Ilelūš-šerā'e*, Qom, Ketābforūši Dāwūdi, 1385, sv. 1, str. 98.

¹⁷ *En-Nabl*, 78.

¹⁸ *Eš-Šems*, 7-8.



mudrosti ukazuju na ovu razinu razuma, jer spoznaja koja se stječe spekulacijom nije ista onoj potencijalnoj i prirodnoj spoznaji koja se dobija nadahnućem. Ovi vidovi spoznaje primjer su jedne od razina racionalne moći, koja se terminološki označava aktueliziranim razumom.

Također, neki kur'anski ajeti govore o spoznaji koja nije u potencijalu, kojom čovjek kao prvom spoznajom nije nadahnut i koja se ne stječe promišljanjem. Zapravo, nju čovjek dobija na dar od Boga kroz duhovni put i praktični odgoj, bez posredstva razuma. Izraz *znanje od Boga* (علم لدنى), koji je preuzet iz kur'anskih ajeta, odnosi se na ovu razinu spoznaje. Ovaj vid spoznaje može biti primjer stečenog razuma. Časni Kur'an za hazreti Musaa kaže:

فَوَجَدَا عَبْدًا مِّنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ
مِن لَّدُنَّا عِلْمًا

I nađoše jednog Našeg roba kome smo milost Našu darovali i onome što samo Mi znamo naučili.¹⁹

Sljedeća od egzistencijalnih razina razuma jest ona u kojoj on nije u položaju potencijala i atributa ljudske duše, već ima neovisnu supstancijalnu egzistenciju. Na ovu razinu razuma ukazuju i neki kur'anski ajeti te predaje.

U odgovoru na upit o višem svijetu, Ali ibn Ebi Talib, mir s njim, kaže:

صور عارية عن المواد، خالية عن القوة والاستعداد،
تجلى لها فأشرقت، و طالعتها بنوره فتلاأت و ألقى في
هويتها مثاله فأظهر عنها أفعاله

“To su forme lišene tjelesnosti, oslobođene potencijala, njima se pokaza Božija svjetlost i one zasjaše, njima se svjetlosti Njegove pokazase i one zablistase, Bog je njima ukazao primjer Svojih svjetlosti i u njima se pokazase Njegova djela.”²⁰

Viši svijet, koji je uzvišeniji od svijeta prirode, ova predaja vidi kao svijet u kojem, suprotno svijetu prirode, ne postoje potencijali i kretanja svojstvena prirodi. U višem svijetu postoje forme i zbilje kojima se ukazao Uzvišeni Bog. One su prosvjetljenje Božijom svjetlošću.

¹⁹ *El-Kehf*, 65.

²⁰ Ali ibn Muhammed, Leysi Waseti, *‘Ujunul-hikam wel-mawā’iz*, Qom, Dārul-hadīs, 1376, str. 304.

Iako izraz *razum* nije naveden uz ova bića, ona mogu biti primjer za razum kao neovisnu supstancu.

Treće: podjela perceptivnog razuma prema predmetu spoznaje

Brojni kur'anski ajeti govore o razumu kao perceptivnoj moći koja spoznaje egzistencije koje postoje izvan ljudske volje. Ovaj skup ajeta pokazatelj je da islamski tekstovi zvanično prihvataju spekulativni razum u njegovom specifičnom značenju.

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ
وَالنَّهَارِ وَالْمُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ
النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ
الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ
الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ
لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

Stvaranje nebesa i Zemlje, smjena noći i dana, lađa koja morem plovi s korisnim tovarom za ljude, kiša koju Allah pušta s neba pa tako u život vraća zemlju nakon mrtvila njezina – po kojoj je rasijao svakojaka živa bića, promjena vjetrova, oblaci koji između neba i Zemlje lebde – doista su znaci za one koji razmišljaju.²¹

Pitanja koja se odnose na vrijednosne kategorije i djela koja su rezultat ljudske aktivnosti jedna skupina kur'anskih ajeta predstavlja kao temu spoznaje spekulativnog razuma. Naprimjer:

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ
مِن قَبْلِهِمْ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Zar ovi ne putuju po svijetu, pa ne vide kako su skončali oni prije njih, a onaj svijet je doista bolji za one koji se budu Allaha bojali – zašto ne razmisle?²²

أَف لَّكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Teško vama i onima kojima se, umjesto Allahu, klanjate! Zašto ne razmislite?²³

Jedna skupina kur'anskih ajeta razmatra čisto spekulativna pitanja i odnosi se na promišljanja metafizičkih i božanskih pitanja.

²¹ *El-Bekare*, 164.

²² *Jusuf*, 109.

²³ *El-Enbijā'*, 67.

...وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَقْتُرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ
وَآكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

Oni koji ne vjeruju govore o Allahu laži, i većina njih ne razmišlja.²⁴

Neki drugi ajeti, kakav je i 164. ajet sure *El-Bekare* koji smo prethodno naveli, govore o promišljanju o prirodnim pojavama i njihovim preciznim matematičkim obrascima. Ovi ajeti pokazatelj su autentičnosti metafizičkog i matematičkog razuma te prirodnog razuma i njihove iskustvene i eksperimentalne metode.

Važno je zapaziti da spomenuti ajeti iskustveni i prirodni razum ne vide nezavisnim od metafizičkog razuma, jer upravo u ovim ajetima koji se odnose na pitanja nebesa, Zemlje i prirodnih pojava, iskustveni pogled prožet je metafizičkim osnovama i oni od čovjeka traže da u istraživanju nebesa i Zemlje slijedi iskustvo. Dakle, ovi ajeti zvanično potvrđuju metafiziku i koriste se božanskom i tevhidskom metafizikom kod tumačenja prirodnih pojava.

Četvrto: podjela razuma prema metodi

Svi pojmovi kakvi su intuitivni razum, stečeni ili pojmovni razum, bestjelesni i eksperimentalni razum, dijalektični i retorički razum skovani su da označe *razum* i oni samo ukazuju na njegove različite vidove koji se međusobno razlikuju, skladno metodi kojom se služe. Nijedan od ovih pojmova niti brojni pojmovi iz područja metodologije fikha (usuli fikha) i književnosti nije postojao u vremenu u kojem su nastajali i uobličavali se islamski tekstovi u islamskom svijetu, s tim da je u tom vremenu postojala većina njihovih primjera i značenja. Kur'an i predaje također govore o tim značenjima i pojmovima i na mnogim mjestima u islamskim tekstovima može se vidjeti upotreba tih pojmova. Neki od izraza koji su skovani u islamskom svijetu za ove vidove razuma imaju korijene u izrazima koje Kur'an koristi u vezi s njima. Svaka od spomenutih naučnih i spoznajnih metoda koristi se sebi

svojestvenim spoznajnim sredstvima. Naprimjer, iskustvena ili eksperimentalna spoznaja, koja predstavlja jedan vid stečene i pojmovne spoznaje, koristi se osjetilom. *Netjelesna spoznaja* (perz. معرفت تجریدی) također je vid pojmovne spoznaje i koji se koristi jedino umskim i racionalnim dokazivanjem. *Intuitivna spoznaja* ostvaruje se posredstvom srca. Vjerski tekstovi pojašnjavaju svoj stav o ovim spoznajnim sredstvima, njihovom korištenju i okviru njihove upotrebe.

Brojni kur'anski ajeti primjeri su izravnog i intuitivnog znanja. Naprimjer:

سُرِّيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِّنْ لِّقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ

Mi ćemo im pružati dokaze Naše na obzorjima i u njima samima, da bi im bilo jasno da je On istina. A zar nije dovoljno to što Gospodar tvoj o svemu svjedoči?! Zar u susret s Gospodarem svojim sumnjaju oni; zar On, zbilja, nije Taj koji sve obuhvaća?²⁵

Ovaj ajet nakon što ukazuje na dokaze i znakove na obzorju i u dušama, na način da ovi znaci jasno pokazuju da je upravo Uzvišeni Bog Hakk (Istina), potom govori o očitovanosti i posvjedočenosti Hakka po svakoj stvari i da Hak obuhvata sve stvari.

Imam Ali je bio upitan:

هل رأيت ربك، يا أمير المؤمنين؟ فقال: أأعبد ما لا أرى فقال وكيف تراه؟ فقال: لا تدركه العيون بمشاهدة العيان ولكن تدركه القلوب بحقائق الإيمان

“Jesi li vidio Gospodara svog, o Zapovjedniče vjernika?” On, mir neka je na njega, odgovori: “Zar robujem onome što ne vidim?” A on reče: “Kako Ga vidiš?” Zapovjednik vjernika odgovori: “Oči Ga ne gledaju gledanjem izravnim, već Ga srca spoznaju preko istina vjerovanja.”²⁶

Također, i neki kur'anski ajeti pojašnjavaju metodu stjecanja intuitivnog znanja:

فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا

Ko žudi za susretom s Gospodarem svojim, neka čini dobra djela i neka, klanjajući se Gospodaru svome, ne smatra Njemu ravnim nikoga!²⁷

²⁴ *El-Māde*, 103.

²⁵ *Fusilet*, 53-54.

²⁶ Ali ibn Ebi Talib, *Staza rječitosti*, Islamska zajednica, Zagreb, 1994, govor 178, str. 141.

²⁷ *El-Kehf*, 110.



Preneseno je da je Poslanik, s.a.v.a., rekao:

من أخلص لله أربعين صباحا جرت ينابيع الحكمة
من قلبه إلى لسانه

“Ko radi Allaha četrdeset jutara bude iskren, izvori mudrosti iz srca njegova poteknu na jeziku.”²⁸

Ali ibn Ebu Talib, mir s njim, u šabanskom šaputanju kaže:

الهي هب لي كمال الانقطاع اليك وانر ابصار قلوبنا
بضياء نظرها اليك حتى تحرق ابصار القلوب حجب
النور فتصل الى معدن العظمة وتصير ارواحنا معلقة
بعز قدسك

“Bože moj, daj mi da budem u potpunosti posvećen Tebi i prosvjetli vid naših srca svjetlošću gledanja u Tebe da bismo očima srca prodrli kroz zastore svjetla i stigili do nalazišta Veličanstva i da bi naše duše postale vezane za Tvoju svetu moć!”

U Časnom Kur'anu postoje upozoravajući iskazi u vezi s osobama koje se ne obaziru na melekut²⁹ nebesa i Zemlje:

أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ

*Zašto oni ne promisle o carstvu nebesa i Zemlje?*³⁰

Istovremeno Kur'an govori i o pokazivanju carstva nebeskog hazreti Ibrahimu:

وَكَذَلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُؤَقِنِينَ

*IMi pokazasmo Ibrahimu carstvo nebesa i Zemlje da bi čvrsto vjerovao.*³¹

O susretu i osvjedočenju glede Džehennema, Kur'an kaže:

كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا
عَيْنَ الْيَقِينِ

*Ne valja tako, da imate izvjesno znanje (ilmul-jekin), sigurno biste vidjeli Džehennem! I još jednom, doista bi ste ga vidjeli očigledno!*³²

Ilmul-jekin (علم اليقين) i *hakkul-jekin* (حق اليقين) i njima slične kur'anske izraze preuzeli su filozofija i irfan. Pojmovi kakvi su zikr, takvaluk, ihlas, dobro djelo i sl. putevi su intuitivnog i izravnog znanja i brojni kur'anski ajeti i predaje su ih pojasnili.

Posredno znanje je ono kod kojeg se spoznaja stječe posredstvom pojma, sukladno različitim objektima, eksperimentalnom metodom, posredstvom različitih osjetila te promišljanjem i deduktivnom metodom.

Brojni kur'anski ajeti i predaje govore o ovim metodama ili ih primjenjuje u dijalogu s drugom stranom, kao u ajetu:

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا

*Da na nebesima i na Zemlji ima još bogova osim Allaha, poremetili bi se i nebesa i Zemlja!*³³

Ovaj ajet pojašnjava dokaz uzajamnog antagonizma kod dokazivanja tevhida, ili se od druge strane traži da ponudi svoj dokaz, kao u sljedećem ajetu:

قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ

*Dokaze svoje dajte ako je istina to što govorite!*³⁴

Također, brojni kur'anski ajeti se koriste iskustvenim ili osjetilnim svjedočanstvima ili govore o osjetilima kao sredstvima spoznaje ili se u njima prekoravaju ljudi zato što se ne koriste ovom metodom.

Peto: podjela razuma prema upotrebi

U vjerskim tekstovima postoje izrazi koji se odnose na upotrebu *razuma*, s tim da se ti izrazi kasnije ne koriste kao tehnički pojmovi. Tehnički pojmovi, sukladno upotrebi pojma *razum* ustvrđeni su kasnije. Međutim, može se shvatiti stajalište Kur'ana i predaja o sadržaju i značenjima ovih pojmova.

Instrumentalni razum je razum koji čovjeku daje moć predviđanja i zaštite prirode ili prirodu potčinjava čovjeku. Ovaj vid razuma, s obzirom na njegovu upotrebu, podudara se s eksperimentalnim razumom koji je određen prema metodi. Tekstovi koji zvanično prihvataju autentičnost eksperimentalnog razuma istovremeno ukazuju

²⁸ Muhammed Bakir, Medžlisi, *El-Bibār*, Dāru el-ihjā et-turās el-'arabi, Bejrut, 1403, str. 349.

²⁹ *Melekut* se prevodi i kao svijet ili carstvo nebesko, a podrazumijeva unutarnji aspekt stvari.

³⁰ *El-'Araf*, 185.

³¹ *En'ām*, 75.

³² *Et-Tekāsūr*, 5-7.

³³ *El-Enbijā*, 22.

³⁴ *El-Bekare*, 111.

i na autentičnost ovog vida razuma. Naravno, dozvoljena je upotreba pojma *instrumentalni razum* u vjerskim tekstovima u interakciji s drugim razinama razuma, a to znači s deduktivnim, praktičnim, etičkim i fikškim razumom, jer ove razine razuma donose sudove o vrijednostima i normama ponašanja i etike.

Komunikacijski i intelektualni razum je razum koji se bavi sferom humanističkog. Ovaj razum percipira značenja iz područja ljudskog života. Praktični razum i njegove podgrupe podliježu takvoj upotrebi i vjerski tekstovi koji ukazuju na relevantnost tih vidova razuma otkrivaju prosuđivačku ulogu islamskih tekstova u odnosu na komunikacijski i intelektualni razum.

Brojni kur'anski ajeti pozivaju i potiču na promišljanje o stvarima koje se odnose na čovjekov život.

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

Objavljujemo je kao Kur'an na arapskom jeziku da biste razumjeli.³⁵

Kur'an je tekst koji je objavljen na arapskom jeziku i razumijevanje pojmova unutar njega u svrhu je razumijevanja njegova sadržaja; a komunikacijski razum je u službi tome. Prema tome, promišljanje o ovom ajetu vezuje se za ovu razinu razuma.

Kritička racionalnost ima kritičku ulogu u instrumentalnoj i intelektualnoj racionalnosti, a to znači da kritički analizira i nadzire značenja iz područja čovjekova života. Kritička racionalnost objelodanjuje greške i iskrivljenja koja postoje na razini komunikacijskog razuma. Brojni kur'anski ajeti *razum* koriste u kritici postupaka i misaonih pojava u ljudskim životima:

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتْ
التَّوْرَةُ وَالْإِنْجِيلَ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

O sljedbenici Knjige, zašto se o Ibrahimu prepirete, pa zar Tevrat i Indžil nisu objavljeni poslije njega? Zašto ne shvatite?³⁶

أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ
يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ
وَهُمْ يَعْلَمُونَ ۝ وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا
خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ
عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ

Zar se vi nadate da će vam se jevreji odazvati i vama za ljubav vjernici postati, a neki među njima su Allahove riječi slušali pa su ih, pošto su ih shvatili, svjesno izvornuli. Kad sretnu vjernike, oni govore: "Vjerujemo!", a čim se osame jedni s drugima, kažu: "Zar ćete im kazivati o onome što je Allah samo vama objavio, pa da im to bude dokaz protiv vas pred Gospodarem vašim? Zašto ne razmišljate?"³⁷

Dio ajeta "pošto su ih shvatili" (عقلوه) ukazuje upravo na onu razinu razuma koja služi za shvatanje teksta nebeske knjige.

Iskaz "ne razmišljate" na kraju ajeta, iako su ga izrekli oponenti, oni ga koriste da bi kritizirali svoj postupak i ponašanje.

Treba obratiti pažnju da se davanje kredibiliteta eksperimentalnom (iskustvenom) razumu ili instrumentalnom razumu u islamskim tekstovima dešava u okviru epistemoloških pristupa koji odgovaraju istim tim tekstovima. Također, davanje kredibiliteta intelektualnom ili kritičkom razumu nije izvan epistemoloških osnova. Iz istog razloga ne treba epistemološke dimenzije upotrebe ovih značenja u islamskim tekstovima smatrati istovjetnim njihovim epistemološkim dimenzijama u savremenim sociološkim i filozofskim tekstovima.

Šesto: podjela razuma prema ishodištu promišljanja

U vjerskim tekstovima nalazimo također da se pažnja posvećuje ishodištu promišljanja, te se direktno ili indirektno kroz potvrđivanje ili negiranje zauzima stav o formiranim pojmovima i izrazima s obzirom na ishodište promišljanja. Iako stvorenja Kreacije u vjerskim tekstovima imaju korijen u zbilji ili racionalnim zbiljama iznad prirode, razum je najuzvišenija Božija riznica te je prvi i najuzvišenije Božije biće; a to znači da je razum Božiji korijen zato što predstavlja Božiji dokaz i poziva sebi.

U ovim tekstovima razum čovjeka, koji predstavlja perceptivnu ili praktičnu moć ljudi, osim toga što je prisutan na razini horizonta ličnog života ili u društvenim i kulturološkim relacijama,

³⁵ Jusuf, 2.

³⁶ Ali Imrān, 65.

³⁷ El-Bekare, 75-76.



njegov korijen i egzistencijalno ishodište vraća se na uzvišenu zbilju razuma. U predaji koju bilježi knjiga *‘Ileluš-šerā’* e stoji: kad čovjek dostigne punoljetstvo, uklanja se zastor s razuma ovisno o povezanosti koju ima sa zbiljom razuma. To znači da se zbilja razuma ostvaruje na horizontu njegove egzistencije.

Stvorenost razuma dokida egzistencijalnu samoutemeljnost razuma, a to znači da razum, iako je dokaz za druge pojave i uzrok njihova ostvarenja i očitovanja, samo on ima potrebu za uzrokom višim od sebe, a to je Uzvišeni Bog Koji je Apsolutna Istina.

Razum u vjerskim tekstovima nije samo ljudsko djelo, produkt historije, kulture i civilizacije niti ima samoutemeljeni i nezavisni identitet u egzistenciji, nego ima i središnji položaj – on je Božije stvorenje, on voli Boga i on je Njegov miljenik, on je osnova svih stvorenja i svjetova, on se javlja u egzistencijalnoj posudi čovjeku na horizontu historije i kulture, u interakciji je s historijom a da se ne umanjuje suština njegove zbilje na horizontu historije. Sekularno-pragmatični pristupi ili neka fenomenološka tumačenja koja razum vide produktom društvenih ljudskih radnji ili su pak njihovi stavovi da je suština razuma pojava na razini ljudskih umova, razum vide jedino kao historijsku zaoštavštinu i nakupljeno historijsko iskustvo. U Kur’anu se mogu naći naznake pojma *razum* u ovom značenju i sukladno tome shvatiti kur’anski stav o ovom pitanju:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا
الْفَيْتَنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا
وَلَا يَهْتَدُونَ

*A kada im se rekne: “Slijedite Allahovu Objavu!”
– oni odgovaraju: “Nećemo, slijedit ćemo ono na
čemu smo zatekli pretke svoje.” – Zar i onda
kada im preci nisu ništa shvaćali i kada nisu na
pravom putu bili?³⁸*

Ovaj ajet zajedno s prethodnim ajetima pokazatelj je da razum, iako raspolaže spoznajom koja je rezultat historijskog iskustva, svaka nakupljena

spoznaja nužno nema racionalni identitet. Upravo iz tog razloga razum ima snagu kritičke analize spomenutoga. U ovom ajetu Kur’an kritizira ljude koji smatraju da nagomilano iskustvo njihovih predaka predstavlja dokaz da ih slijede i razum predstavljaju kao mjerilo koje historiju i kulturu podvrgava analizi i prosudbi.

Sedmo: podjela razuma prema području prisustva

Sekularni pristup pojmu *razum*, koji njegovu suštinu vidi jedino kao historijsku, kulturološku, humanističku te kao opći konsenzus, nudi brojne njegove forme sukladno različitim geografskim područjima i historiji odnosno sukladno različitim skupinama ljudi, pa srećemo pojmove kakvi su *arapski razum*, *grčki razum*, *zapadni razum*.

Razum kod ovakvih pristupa, poput zajedničkog produkta čovjekova života i opće pojave, postoji u svim kulturama i on nema jednu zajedničku formu, već je historijska i relativna pojava, u značenju da svaka kultura sukladno sebi svojstvenim historijskim i društvenim uvjetima podrazumijeva specifičnu racionalnost.

Kur’an ne smatra da je razum raširena i opća pojava na svim kulturološkim i historijskim područjima i kod svih skupina ljudi.

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا
كَأَلْفٍ نَعَامٍ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا

Misliš li ti da većina njih hoće da čuje ili da nastoji da shvati? Kao stoka su oni, čak su još dalje s Pravog puta skrenuli.³⁹

وَلَقَدْ أَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ

On je mnoge od vas u zabludu odveo, kako niste razmislili?⁴⁰

Tekstovi slični prethodnim kur’anskim ajetima pokazatelj su da zajedničko shvatanje brojnih skupina može biti neracionalno. Svako mišljenje oko kojeg se složi neka skupina nužno ne proizvodi racionalnu istinu. Upravo ovi ajeti pokazatelj su da svaka skupina i uprkos različitim tumačenjima i shvatanju svijeta ima potencijal za zajedničku racionalnu spoznaju. Tako iz kur’anskih ajeta saznajemo da su brojne skupine koje su se napustile racionalnu spoznaju izložene

³⁸ *El-Bekare*, 170.

³⁹ *Furkân*, 44.

⁴⁰ *Ja Sin*, 62.

prijekoru, a to jedno ima smisla ondje gdje je postojala mogućnost ostvarenja toga.

U kur'anskom pogledu sve ono što je općedruštveno nije i racionalno, a racionalno može imati mjesta u području općedruštvenog. Kad se općedruštveno koristi racionalnom spoznajom ono se ustvari okorištava Božijim svjetlom, jer kako kaže predaja:

العقل نور يقذفه الله في قلب من يشاء

“Razum je svjetlo koje On stavlja u srce onome kome hoće.”

Prema tome, u kur'anskom pogledu, opće društveno shvatanje nije nužno ovosvjetsko i sekularno. Dijelovi općeg društvenog shvatanja mogu biti racionalni. Iako se u vjerskim tekstovima govori o skupinama i zajednicama koje ne razmišljaju o kur'anskim izvješćima, one su u većini slučajeva izložene prijekoru, a to je pokazatelj da oni koji su kritizirani zbog nekorisćenja razuma imaju potencijal i mogućnost da ga koriste.

Položaj promišljanja ima onaj ko posjeduje razum u potencijalitetu i prirodni razum. A to opet znači da osim toga što ima moć stjecanja racionalne spoznaje, on se, također, okorištava i osnovnim racionalnim kapitalom koji se uvećava Božijim nadahnućem. Prema Kur'anu, svaka duša je stvorena s ovim kapitalom. Stoga, kolektivni um čak i kad bez razmišljanja, ili čak i oprečno razumu, uspostavlja ponašanje, ima mogućnost da se koristi razumom. Upravo iz tog razloga razum je Božiji dokaz na osnovu čega On iznosi dokaze ljudima.

Izraz *racionalna osnova općeprihvaćenog mišljenja* (perz. ارتكاز عقلايي عرف) jest pojam koji je nastao pod utjecajem islamskog učenja u islamskom svijetu i ukazuje na jednu razinu racionalnosti koja ostvariva u općem puku. Moguće je da ova razina racionalnosti u različitim kulturama bude intenzivnija ili slabija. Ali u bilo kojoj mjeri da je prisutna, ona predstavlja Božiji dokaz i dio je dokaza u procesu izvođenja Božijih propisa.

Hišam prenosi predaju od Mofasela (predaja je ostala poznata po svom prenosiocu kao *hadis Mofasel*, op. prev.) u kojoj on prenosi od Imama Kazima, mir s njim, da je Uzvišeni Bog upotpunio Svoj dokaz spram ljudi darujući im razum.

يا هشام ان الله تبارك تعالی اكمل للناس الحجج بالعقول... يا هشام ثم خوف الذين لا يعقلون عقابه... ثم ذم الذين لا يعقلون... يا هشام ان الله على الناس حجتين حجة ظاهرة و حجة باطنه فأما الظاهرة فالرسل والأنبياء والأئمة و أما الباطنة فالعقول... “O Hišame, Uzvišeni Allah je upotpunio Svoje dokaze spram ljudi razumima... O Hišame, potom je plašio kaznom one koji ne razmišljaju (ne koriste razum)... Potom je pokudio one koji ne razmišljaju... O Hišame, Allah ima dva dokaza spram ljudi: izvanjski i unutarnji. Kad je riječ o izvanjskom dokazu, to su poslanici, vjerovjesnici i imami, mir s njima. A unutarnji dokaz su razumi...”⁴¹

Sve ono što se javlja u društvu, kulturi i historiji na horizontu ljudskih komunikacija islamski izvori ne smatraju razumom. Naravno, istovremeno islamski izvori razum ne vide nedostižnim za opći puk, i koliko god da se prema prilikama pojavi u društvu, islam to zvanično priznaje.

Prema tome, iako je razum u pogledu islamskih izvora opća i raširena pojava, to, prvo, nužno ne znači da su se sva društva i kulture na svim svojim razinama okoristili razumom – zapravo, brojne skupine i zajednice su se udaljile od njega i imaju neracionalni identitet; i drugo, iako se razum javlja u brojnim kulturama i historijama i to na marginama i različitim razinama i u različitim dimenzijama, on ima svoj jedinstven identitet i suštinu. To znači da njegovo prisustvo u grčkoj, arapskoj i modernoj kulturi ili u nekim drugim kulturama, nije uzrokom formiranja različitih vrsta razuma. Drugim riječima, razum i racionalnost nisu nešto relativno i neuporedivo, već su jedno jedinstveno. Moguće je da svaka kultura, sukladno svojoj otvorenosti ili neotvorenosti, dio razuma dovede u aktualitet. Prema tome, kad se kaže grčki, arapski ili zapadni razum, tad razum spuštamo na historijski i kulturološki horizont i među specifične skupine i područja, a to nije prihvatljivo u islamskim izvorima. Ako se taj pojam pak posmatra na način da svaka od tih skupina i područja pokaže kapacitet očitavanja dijela ili razine jedne jedinstvene racionalne spoznaje, to je prihvatljivo u islamskim izvorima.

⁴¹ Kulejmi, Muhammed ibn Jakub, *Usūli Kāfi*, Dārul-hadis, Qom, 1429, sv. 1, str. 30-35.



Ako se izraz općeprihvaćeni razum koristi u značenju živog svijeta ili zajedničkog ljudskim zajednicama, to ne odgovara kur'anskoj upotrebi pojma *razum*. Međutim, ako se to vrati na *racionalnu osnovu općeprihvaćenog mišljenja*, tad ima značenje koje odgovara kur'anskom konceptu.

Osmo: epistemološko vrednovanje različitih vidova razuma

Islamski izvori i tekstovi u pogledu spoznajnog dosega razuma su bez premca. U kur'anskom izričaju razum je osvjetljivač i onaj koji predstavlja istinu. Osvjetljavanje kur'anskih ajeta Časni Kur'an uvjetuje ljudskim promišljanjem te kaže:

قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ إِن كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ

*A Mi vam objašnjavamo znakove (dokaze), ako razmišljate.*⁴²

U predajama je razum predstavljen kao svjetlost koja osvjetljava egzistenciju.

U dužoj predaji Imam Sadik u jednom dije-lu kaže: "Početak svih poslova i njihovo ishodište i njihova snaga – stvar se okorištava jedinom putem njega – jest razum koji je Allah učinio ukrasom Svojim stvorenjima i svjetlošću njihovom. Tako robovi posredstvom razuma spoznaju svoga Stvoritelja a da su oni stvorenja; da je On Taj koji uređuje njihove poslove, a oni su potčinjeni Njegovom vodstvu; da je On Vječni, a oni nestajući..."⁴³

U kur'anskom govoru razum nije zastor realnosti i istine. Posredstvom razuma osvjetljavaju se brojne zbilje. Prvo, Zemlja i nebesa i sve ono što je na njima; drugo, Stvoritelj Zemlje i nebesa; treće, lijepo, ružno i vrijednosti; četvrto, bivanje znanja i spoznaje svjetlošću.

Kao što u vjerskim iskazima razum u pogledu postojanja nije samoutemeljen, već je stvarjenje koje postoji po svom Stvoritelju, tako i

⁴² *Āli Imrān*, 118.

⁴³ Kulejmi, Muhammed ibn Jakub, *Usūli Kāfi*, Dārul-hadis, Qom, 1429, sv. 1, str. 66.

⁴⁴ *Āli Imrān*, 30.

⁴⁵ Ali ibn Ebi Talib, *Staza rječitosti*, Islamska zajednica, Zagreb, 1994, govor 1, str. 51.

⁴⁶ Ibidem, str. 71.

⁴⁷ Kulejmi, Muhammed ibn Jakub, *Usūli Kāfi*, Dārul-hadis, Qom, 1429, sv. 1, str. 66.

dimenzija njegove spoznaje i osvjetljavanja nije neograničena. I uprkos tome što poznaje svog Stvoritelja i Stvoritelja Kreacije, on nema pristupa Njegovoj Biti, kao što i Kur'an kaže:

وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ

*A Allah vas opominje Sobom.*⁴⁴

Imam Ali je rekao:

لَا يُدْرِكُهُ بَعْدُ الْهَمَمُ، وَلَا يَنَالُهُ غَوْصُ الْفِظَنِ

"...Onaj Kojeg razumska hrabrost najviša ne može procijeniti, te shvaćanja zadubljena ne mogu doseći."⁴⁵

Također je rekao:

لَمْ يُطْلِعِ الْعُقُولَ عَلَى تَحْدِيدِ صِفَتِهِ، وَلَمْ يَحْجُبْهَا عَنْ وَاجِبِ مَعْرِفَتِهِ، فَهُوَ الَّذِي تَشْهَدُ لَهُ أَعْلَامُ الْوُجُودِ، عَلَى إِقْرَارِ قَلْبِ ذِي الْحُجُودِ

"On nije umovima raskrio tajanstvo svojstva Svoga, pa ipak nije ih spriječio u stjecanju znanja bitnog o Sebi. I zato je On takav da svi znaci postojanja svjedoče o Njemu tako očito da Ga čak i um poricatelja posvjedočuje."⁴⁶

Iako u pogledu Kur'ana područje spoznaje razuma nije ograničeno i njegova bit je osvjetljavanje, upravo iz tog razloga neograničenost razuma se ne može njemu nametnuti,

čega je i on svjestan i priznaje:

"Imam je bio upitan: 'Da li razum robove čini nepotrebnim spram drugih pored njega?', na šta je on odgovorio: 'Osoba obdarena razumom zbog čina ukazivanja samoga razuma, čiju je postojanost, ljepotu i uputu Bog učinio po njemu, zna da je Bog Istina, da je On njegov Gospodar, i zna da spram njegova Stvoritelja postoje ljubav, odvratnost, pokornost i grijeh. On ukazivanjem razuma njegova shvata da ga razum ne može odvesti do ovih stvari i zna da jedino znanjem i traženjem ovih stvari može doći do njih. On shvata da ga njegov razum bez pomoći znanja ne može na tom putu odvesti daleko. Stoga za njega biva obaveznim da traži znanje i adab čija postojanost ne može bez njega.'⁴⁷ Znanje koje razum sam ne može dosegnuti je ono znanje koje on stječe kroz izravni razgovor s Bogom. Nakon što Imam Ali u *Šabanskom šaputanju* moli

Uzvišenog Boga da u potpunosti bude posvećen Njemu i da prosvjetli vid naših srca svjetlošću gledanja prema Njemu da bi očima srca prodrli kroz zastore svjetla i stigli do nalazišta veličanstva i da bi duše postale vezane za Njegovu svetu moć, on kaže:

إِلَهِي وَاجْعَلْنِي مِمَّنْ نَادَيْتَهُ فَأَجَابَكَ وَلاَحْظَتُهُ فَصَعِقَ
لِجَلَالِكَ فَتَنَاجَيْتُهُ سِرًّا وَ عَمِلَ لَكَ جَهْرًا

“Bože, učini me poput onoga koga si pozvao pa Ti se odazvao – osvrnuo si se na njega, pa je ostao zapanjen Tvojom Uzvišenošću, šaputao si mu tajno, a on je za Tebe radio javno.”

U jednom drugom govoru Imama Alija još jasnije se da vidjeti razgovor između razuma i Uzvišenog Boga:

مَا بَرِحَ لِلَّهِ - عَزَّتْ أَلَاؤُهُ - فِي الْبُرْهَةِ بَعْدَ الْبُرْهَةِ،
وَ فِي أَرْزَامِ الْفُتْرَاتِ عِبَادًا نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ، وَ
كَلِمَهُمْ فِي ذَاتِ عُقُولِهِمْ، فَاسْتَضَبَّحُوا بُنُورَ يَقْظَةٍ فِي
الْأَبْصَارِ وَالْأَسْمَاعِ وَالْأَفْئِدَةِ، يُدَكَّرُونَ بِأَيَّامِ اللَّهِ، وَ
يُحَوِّفُونَ مَقَامَهُ، بِمَنْزِلَةِ الْأَدِلَّةِ فِي الْفَلَوَاتِ. مَنْ أَحَدًا
الْقَصْدَ حَمْدُوا إِلَيْهِ طَرِيقَهُ، وَ بَشَّرُوهُ بِالنَّجَاةِ، وَ مَنْ
أَحَدًا يَمِينًا وَ شِمَالًا ذَمُّوا إِلَيْهِ الطَّرِيقَ، وَ حَدَّرُوهُ مِنْ
الْهَلَكَةِ، وَ كَانُوا كَذَلِكَ مَصَابِيحَ تِلْكَ الظُّلُمَاتِ، وَ
أَدِلَّةَ تِلْكَ الشُّبُهَاتِ.

“U razdobljima i vremenima svim, kad nije bilo vjerovjesnika, bilo je ljudi kojima je Allah – uzvišeni su darovi Njegovi! – nadahnjivao umove i govorio s njima kroz srca njihova. Oni su, poput vodiča u pustinjama, svjetlom budnosti očiju svojih, ušiju i srca podsjećali na dane Božije i činili da drugi osjećaju strah stajanja pred Njim. Svakoga ko bi izabrao Put srednji pohvalili bi, te ga obveselili izbavljenjem, a osuđivali bi put onoga koji bi skrenuo desno ili lijevo te bi ga upozorili na propast. Tako su oni bili svjetiljke u tminama tim i vodiči u nejasnoćama tim.”⁴⁸

Iz ovih govora u koji nas izvještavaju o izravnom razgovoru između vjerovjesnika i Božijih

prijatelja, s jedne, i Uzvišenog Boga, s druge strane, jasno se daju izvesti sljedeći zaključci:

1. znanje i spoznaja nisu suprotstavljeni razumu, zapravo oni su znanje kojeg bi razum bio uskraćen bez izravnog razgovora s Bogom;
2. to znanje i spoznaja nisu bez utjecaja na čovjekovu uputu i zastranjenje, zapravo to je znanje koje nema alternativu na putu spoznaje Boga i Njegova zadovoljstva i ljubavi.

Kur'an o ovoj vrsti znanja govori kao o znanju kojeg bi čovječanstvo ostalo uskraćeno bez prisustva Božijih evlija i vjerovjesnika. Uzvišeni Bog u obraćanju Poslaniku i govoreći o podučavanju nebeske Objave govori o znanju koje on nije mogao od sebe steći:

وَعَلَّمَكَا مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ

...i uči te onome što nisi znao.⁴⁹

Uzvišeni Bog i za druge kaže:

كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا
وَيُزَكِّيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمُ
مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

*Mi smo vam jednog od vas kao Poslanika poslali, da vam riječi Naše kazuje i da vas očisti i da vas Knjizi i mudrosti pouči i da vas ono što niste znali nauči.*⁵⁰

Da bi na drugom mjestu u Kur'anu Uzvišeni Bog pojasnio da bi čovječanstvo bez poslaničke poduke ostalo u zabludi i zastranjenju:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ
آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا
مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

*On je neukima poslao Poslanika, jednog između njih, da im ajete Njegove kazuje i da ih očisti i da ih Knjizi i mudrosti nauči, jer su prije bili u očitoj zabludi.*⁵¹

Razumska percepcija u prethodna dva slučaja uzrok je tome da čovjek svojim razumom dokuči i shvati da on ima potrebu za ovom vrstom spoznaje te da, ako bude lišen te vrste spoznaje, to

⁴⁸ Ali ibn Ebi Talib, *Staza rječitosti*, Islamska zajednica, Zagreb, 1994, govor 220, str. 176.

⁴⁹ *En-Nisa'*, 113.

⁵⁰ *El-Bekare*, 151.

⁵¹ *El-Džum'è*, 2.



kao dokaz predoči Bogu. Upravo stoga, Uzvišeni Bog kao jedan od razloga slanja poslanika ističe:

لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ

...da ljudi poslije poslanika ne bi nikakva opravdanja pred Allahom imali.⁵²

To znači da čovjek svojim unutarnjim dokazom, a to je upravo razum, zna da ostvarenje blaženstva i sreće nije moguće osim znanjem koje je dobijeno od božanskog razuma. Iz istog razloga, ako Uzvišeni Bog ne pošalje ljudima one koji su okorišteni ovim razumom, oni će to imati kao dokaz pred Bogom.

Dakle, islamski izvori i tekstovi, dok osvjetljavajuće svojstvo razuma vide od njegove biti, istovremeno govore i o ograničenostima razuma koje nisu nametnute izvana, već su pojava koja dolazi od samog osvjetljavajućeg razuma. Ovaj je stav pokazatelj da izraz *osvjetljavanje* ili *samoutemeljenost* – u značenju da se horizont razuma veže s horizontom egzistencije – jest termin koji nije prihvaćen u islamskim tekstovima; kao što ni kantovsko tumačenje razuma kao osvjetljavajućeg koje se zadovoljilo spoznajnom ograničenošću razuma i razum ograničava na područje epistemologije, nije prihvatljivo za islamske izvore.

Razum je u islamskim izvorima svjetlost zaokupljena spoznajom Stvoritelja, stvorenim i zbiljama. Razum u ovom značenju nije samoutemeljen u značenju subjektivnog, jer je subjektivni razum u kantovskom ili novokantovskom značenju pojava koja dolazi od čovjeka i života. Razum u kantovskom značenju prepreka je spoznaji zbilje. Subjektivni razum u novokantovskom značenju ne bavi se otkrivanjem zbilje pa je ni ne otkriva – a ono što naziva zbiljom je produkt čovjeka i kulture – nego je kreira.

Također, ograničenosti koje postoje kod teološkog razuma nisu ograničenosti koje prihvataju islamski izvori. Teološki razum je polemički i on se kreće na marginama načela koje je sam nametnuo razumu, a to znači da razum nema pravo da o njima razmišlja i iznosi mišljenje. Iz tog razloga razum je u sučeljavanju s tim načelima osuđen na šutnju.

⁵² *El-Insān*, 165.

U islamskim izvorima i tekstovima razum je Božije stvorenje i svjetlost i ništa ne dokida njegov položaj dokaza i autoriteta. Sam razum shvata svoju nemoć spram spoznaje Božije Biti. Govor Uzvišenog Boga kojim se dostavlja razum dokučuje i svoju spoznaju Objave drugima predočava kao božanski propisane ajete. Ostali ljudi svojim razumom shvataju razliku između onoga što predočavaju putem razuma vjerovjesnika i evlija.

Teološki razum ne dozvoljava osvjetljavanje i razgraničavanje onoga što prenosi, u slučaju kad u odnosu na islamske izvore razum shvata svoje granice i krajnje domete i cijelom svojom suštinom zaokupljen je razumijevanjem iskaza, značenja i pojmova koji dolaze s horizonata Božijih riječi. To znači da je na razumu obaveza razumijevanja tekstova i govora koji se dostavljaju putem evlija. Razum je svim svojim potencijalom aktivan u razumijevanju tekstova na način da i neovisni racionalni sudovi imaju svoje mjesto u procesu toga razumijevanja.

Naravno, negiranje ograničenosti teološkog razuma ne znači i odbacivanje njegove upotrebe u dijalogu kao jedne od razina razuma. Polemički razum koji je ustvari teološki razum ima obavezu da kod rasprave svoje nastojanje uskladi s načelima koja su na svom mjestu dokazana posredstvom deduktivnog razuma. Ako se polemika vodi u ovim okvirima, to je onda polemika na najljepši način; u suprotnom, to je pokušena polemika.

Teološki razum koji slijedi navedene principe nije suprotstavljen spoznaji deduktivnog razuma. Zapravo, on je u njegovom okrilju.

Stav islamskih izvora i tekstova o iskustvenom i eksperimentalnom razumu, odnosno pozitivističkom razumu, ili znanstvene racionalnosti i savremenih instrumenata je poput njihova stava o teološkom i polemičkom razumu. Iskustveni, instrumentalni i pozitivistički razum – drugim riječima, racionalnost koja je produkt savremene znanosti od devetnaestog stoljeća do danas – racionalnost je koja se koristi osnovama empirijske i osjetilne epistemologije. Osjetilno smatra ishodištem znanstvene spoznaje, odnosno smatra da ono znanstvenoj spoznaji daje smisao. U ovoj definiciji



prekida se organska veza između iskustvene i metafizičke racionalnosti, te drugih racionalnosti.

Štaviše, Časni Kur'an iskustvenu, eksperimentalnu i instrumentalističku racionalnost vidi u izravnoj vezi i na marginama metafizičke racionalnosti ili prepletenu s njom, na način da posmatranje prirode tumači kao posmatranje Božijih znakova.

Negiranje pozitivističkog pristupa iskustvenoj i instrumentalnoj racionalnosti ne znači i odbacivanje ove razine racionalnosti u islamskim tekstovima i izvorima. Zapravo, to je u značenju tumačenja i preispitivanja interakcije te razine racionalnosti s drugim razinama i dimenzijama svete i nebeske racionalnosti.

Literatura

Časni Kur'an

Ali ibn Ebu Talib, *Staza rječitosti*, Islamska zajednica, Zagreb, 1994.

Perzijski i arapski

El-Džebāberi, Muhammed 'Ābed, *Takvīnul-'aql el-'arabi*, Merkez derāsāt el-wahde el-'arabi, Bejrut, 1994.

Farabi, Ebu Nasr, *Ārāe able medīne-je fāzele*, Maktabe El-Hilāl, Bejrut, 1955, str. 116.

Hakīmi, Muhammed Reza, *Aql-e khodbonjād-e dīni*, Bāztāb-e andīše, 1380.

Kulejni, Muhammed ibn Jakub, *Usūli Kāfi*, Dārul-hadīs, Qom, 1429.

Lejsi Wāseti, Ali ibn Muhammed, *Ujūnul-bikam wel-marwā'iz*, Qom, Dārul-hadīs, 1376.

Medžlisi, Muhammed Bakir, *El-Bihār*, Dāru el-ihjā et-turās el-'arabi, Bejrut, 1403.

Muhammed ibn Ali, Ibn Bābuje, *Ileluš-šerā'e*, Qom, Ketābforuši Dāwūdi, 1385.

Širazi, Mulla Sadra, *El-Hikmetul-mute'ālije*, Dāru ihjāi et-turās el-'arabi, Bejrut, 1981.

Engleski

G. W. F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, translated by A. V. Miller, Oxford University Press, 1977.

Abstract

The Relation between the Concept of Reason in the Qur'an and Traditions with Reason in Islamic Culture and History

Hamid Parsaniya

The paper presents a historical and cultural approach to reason according to the meanings of reason in the Islamic world and, by applying the descriptive and analytical method, it demonstrates how the Qur'an and Islamic texts influenced the formation of terminological meanings of reason in Islamic culture. In the first part, the paper presents the meanings reason faced through the Islamic history. These meanings shall be divided according to different criteria. In the second part, bearing in mind a historical-cultural division of the meanings and terms of reason, their relation with other Islamic texts and traditions will be presented. This method will demonstrate which terminological meaning of reason emerged or was given the opportunity to expand under the cultural influence of Islamic texts and which one of these meanings was created under the influence of external or internal factors and was and still is facing the resistance of Islamic texts.

Keywords: meanings of reason, reason, reason in the Qur'an, reason in the history of Islam, reason in the Islamic culture, self-established reason.